

Josep Maria Pujol, el rei en Jaume i el *Llibre dels fets**

Xavier Renedo Puig

Em sembla que vaig conèixer Josep Maria Pujol la tardor del 1991 en una reunió a la seu de l'editorial Teide convocada per engegar el projecte de la col·lecció Tria de Clàssics. Jo esperava poder-hi trobar, i conèixer, Martí de Riquer, que era l'assessor de la col·lecció, però no va poder ser. La sort, o la divina providència, va voler que, en canvi, hi pogués conèixer J. M. Pujol, que també hi havia estat convocat perquè s'havia d'encarregar de preparar una antologia del *Llibre dels fets*. Per descomptat ja el coneixia de nom, perquè J. M. Pujol havia col·laborat en l'edició del primer volum del *Dotzè del Crestià* d'Eiximenis, que s'havia publicat a Girona feia pocs anys (Wittlin 1986-87). A més a més, també havia llegit alguns dels seus treballs sobre folklore i la bella edició de *La Faula* de Guillem de Torroella a cura de Pere Bohigas i Jaume Vidal i Alcover, que ell havia preparat per a l'editorial Tarraco (Bohigas & Vidal i Alcover 1984).

En aquella reunió no vaig tenir ocasió de parlar-hi gaire, perquè vam anar de seguida per feina. La imatge que tinc d'aquell J. M. Pujol, una imatge en què es barregen els records de la reunió amb els de les impressions dels primers treballs que li havia llegit, és la d'un home molt culte, amable, irònic i de tracte elegantíssim, encara que d'entrada una mica reservat. No semblava, i continuo tenint la mateixa impressió, un professor d'una universitat catalana, sinó més aviat un professor d'una universitat anglesa de la primera meitat del segle xx, un possible company de Tolkien o de Lewis, fascinat, com ells, per les tradicions folklòriques, els relats antics, l'epigrafia, la tipografia i la paleografia.

* Aquest article és una versió un xic ampliada d'una conferència que vaig llegir el 19-XII-2012 a la Universitat Rovira i Virgili en un acte d'homenatge a Josep Maria Pujol organitzat pels seus companys del Departament de Filologia Catalana.

Una confessió que espero que no s'interpreti malament: com que aquells dies estava llegint el *Papers del Club Pickwick*, en la bella traducció de Josep Carner, no puc evitar d'associar la seva imatge amb les d'alguns dels personatges del club, en bona mesura perquè no aconseguia d'entendre —santa innocència!— com era que algú es pogués dedicar amb tant d'entusiasme i competència a matèries tan diferents —això és el que creia aleshores— i que demanen moltes hores d'estudi, de lectura i de feina com la tipografia, la literatura folklòrica i la medieval. Pujol em semblava un *outsider* i en certa manera ho era de debò. La majoria dels medievalistes de la meua generació hem estat deixebles d'Albert Hauf o de Lola Badia i hem compartit unes lectures, uns interessos i uns objectius comuns. Aquest no va ser el seu cas, que va seguir un camí força dife-

rent. Havia estat, és cert, alumne de medievalistes de la categoria de Martí de Riquer o Francisco Rico, però només després d'uns anys de treball en el món editorial, un cop acabada la carrera de Filologia Romànica, va començar a dedicar-se de ple a la recerca i a la docència en les àrees de literatura medieval i de folklore. I ho va fer perquè l'any 1979 Vidal i Alcover el va cridar perquè entrés a l'aleshores Col·legi Universitari de Tarragona i s'ocupés de les assignatures de «Literatura catalana medieval» i de «Folklore». Pujol va acceptar l'oferta i, sense abandonar l'estudi de la tipografia —que havia començat uns anys abans per consell de Gabriel Ferrater—, va ampliar els seus horitzons, per una banda, cap al món de les rondalles, les llegendes i les dites i, per l'altra, cap al món de les espases, els pergamins i les corts.

Entre la filologia i la lingüística cognitiva, passant per la sociolingüística

El primer tret que cal posar en relleu dels seus treballs com a medievalista és, per tant, la seva singularitat. No va tenir una formació similar a la de la majoria dels medievalistes que hem tingut la sort de conèixer-lo i de compartir una part de la seva vida. Això es veu de forma molt clara en la seva tesi doctoral sobre el *Llibre dels fets*, que va començar essent dirigida per Jaume Vidal i Alcover, que em sembla que va ser qui li va fer l'encàrrec, però que no era ben bé un medievalista. Com que, per desgràcia, Vidal i Alcover va morir abans del final de la tesi, el nou director va ser Joan Bastardas, un filòleg i un llatínia extraordinari, però que tampoc no era un medievalista. No dubto de cap manera dels bons consells ni de la validesa de les orientacions que li devien donar tant Vidal i Alcover com Bastardas —i segurament també Alexis Eudald Solà, el seu amic de l'ànima. Sempre en parlava molt bé —de fet, solia enviar, abans de publicar-los, la majoria dels articles sobre el *Llibre dels fets* al doctor Bastardas, a qui donava sempre les gràcies per les seves observacions. Tanmateix tinc la impressió que, entre els canvis de director i la manca d'un medievalista de pura raça, per dir-ho d'alguna manera, marcant-li el camí, J. M. Pujol va haver de

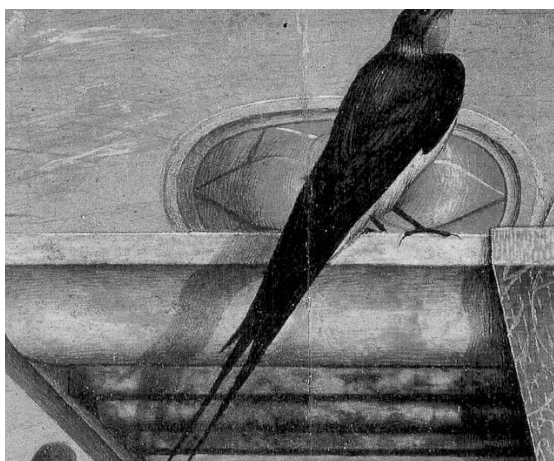
prendre la iniciativa més del que se suposa que l'ha de prendre un doctorand. Sens dubte, en això també hi va influir de manera molt positiva la seva maduresa —cal tenir present que la tesi la va escriure entre els trenta i els quaranta anys—, però, sigui com sigui, em sembla que tot plegat va reforçar encara més la singularitat dels seus treballs com a medievalista al voltant, sobretot, d'un text tan singular com és el *Llibre dels fets*.¹

Cal tenir en compte, però, que J. M. Pujol era, malgrat tot, un filòleg de formació clàssica, un filòleg que va tenir grans mestres —de Riquer a Bastardas, passant per Comas o Rico— i que en els seus treballs va demostrar un domini impecable dels mètodes de la filologia clàssica pel que fa a l'anàlisi i a l'edició de textos. Ho posa en relleu el seu treball sobre les cites llatines del *Llibre dels fets*, que inclou també un finíssim comentari lingüístic del pròleg i una anàlisi impecable de les paraules que el papa Gregori IX va adreçar a Jaume I en el Concili de Lió (1274), una anàlisi que demostra que en realitat el papa no se li havia adreçat en llatí, com sempre s'havia pensat, sinó en italià (Pujol 2001). Era, a més, un medievalista excel·lent, que coneixia molt bé la peripècies biogràfiques de tots els personatges esmentats per Jaume I i disciplines com l'heràldica, la paleografia, l'ecdòtica o la codicologia. És magistral la seva reconstrucció hipotètica de l'arquetip del *Llibre dels fets*, és a dir dels quaderns en què es va prendre nota del relat oral del rei, una reconstrucció acompanyada de la demostració que la divisió de l'obra en paràgrafs es trobava ja en aquest arquetip (Pujol 2008b). J. M. Pujol fins i tot coneixia molt bé el dret canònic i el dret civil —en aquesta qüestió suposo que també hi va influir Bastardas. Recordaré tota la vida, per exemple, la meva sorpresa, i, per descomptat, la meva admiració, quan, mentre escrivíem el capítol dedicat al *Llibre dels fets* de la *Història de la literatura catalana* (Pujol & Renedo 2013:103), em

1. La primavera del 2008, quan muntàvem la plana web de caràcter divulgatiu dedicada al *Llibre dels fets* penjada al portal *Recerca en Acció* de l'AGAUR, Pujol va tenir molt d'interès a filmar una petita entrevista sobre el *Llibre dels fets* amb Joan Bastardas. L'entrevista, un tribut i un homenatge a un gran mestre, està penjada a la plana web (Renedo 2008).

va ensenyar que en el famós episodi de l'oreneta (§215) el comportament del rei es podia explicar a partir de dos usatges: *Quoniam per iniquum principem* (us. 64), que convertia els comtes de Barcelona en garants de l'Estat de dret davant dels seus súbdits, i *Similiter nempe* (us. 131), aplicable a la situació concreta en què es van trobar tant el rei com l'oreneta, com es pot veure en el passatge següent:

Si algú s'allotja o menja amb algú altre, abstingui's de fer-li cap mena de mal ni li'n faci per cap enginy ni li faci cap malifeta ni per mitjà del seu senyor, ni de cap amic, ni de si mateix fins a set dies després; si ho fa, indemnizzi sense engany a qui ho hagi fet.
(Bastardas 1984: 182).

Detall de *La madonna delle rondine*, de Carlo Crivelli (Londres, The National Gallery).

Una interpretació jurídica, per tant, per a un episodi que sempre havia estat destacat per la seva delicadesa i per la tendresa d'ànima del Conqueridor.² Un canvi de perspectiva que permet de llegir l'episodi d'una manera per una banda del tot nova i, per l'altra, del tot vella, perquè estic segur que Jaume I va tenir presents aquests dos furs, sobretot el 131, la matinada d'un dia d'agost del 1237 quan va descobrir el niu de l'oreneta prop de l'extrem més alt de la seva tenda del campament de Borriana i va manar no desparar la tenda fins que l'oreneta se n'hagués anat.

2. Ferran Soldevila (2007: 288) en parla en aquests termes: «Aquest delicat episodi, que mostra la tendresa d'ànima del Conqueridor».

J. M. Pujol, però, era, a més d'un filòleg i un medievalista impecable, un gran expert en literatura folklòrica. La seva formació en aquest terreny li va permetre també d'abordar el *Llibre dels fets* des d'angles que la tradició crítica havia desatès o havia tingut poc en compte, en part per haver-lo estudiat gairebé només com a crònica historiogràfica. Per exemple, el seu estudi sobre el patró narratiu de l'heroi (el *hero pattern*) en el *Llibre dels fets* no només és esplèndid, sinó que aporta llum nova sobre la llegenda d'un altre personatge central de la casa de Barcelona: Guifré el Pelós (Pujol 2002). Amb tot aquest bagatge, però, J. M. Pujol no n'hagués tingut prou per enfrontar-se amb garanties d'èxit a l'edició i l'estudi del *Llibre dels fets*. Els resultats haguessin estat, sens dubte, magnífics, però em sembla que no haguessin arribat, ni de bon tros, tan lluny si J. M. Pujol no s'hagués dedicat també a l'estudi de disciplines tan insòlites en el currículum d'un medievalista, almenys d'un medievalista convencional, com la sociolingüística, la lingüística cognitiva o l'anàlisi de la conversa. (Suposo que en totes aquestes matèries el va orientar Joan Solà, un altre bon amic seu.) Una obra tan fora del comú com el *Llibre dels fets* demanava que se n'ocupés un filòleg també singular i únic.

I és que l'obra que va triar com a objecte de la seva tesi doctoral, i com a centre de la majoria dels seus treballs com a medievalista, és un text d'una singularitat excepcional, una peça única en el si de la literatura de l'Europa medieval, un llibre d'un rei que, tot i que sabia llegir, no sabia, o no podia, escriure. El més probable és que una infantesa plena d'entrebancs, amb continus canvis de residència, de corts i de tutors, fes impossible que Jaume I tingués una bona formació literària. Els templers li van ensenyar, sens dubte, a donar estocades, però és molt probable que no es preocupessin tant d'ensenyar-li de lletra.³ Com es pot explicar, doncs, que d'un rei que no sabia escriure n'hagués sortit el *Llibre dels fets*, una obra tan personal i tan única en el marc no només de

3. Potser en sabia una mica d'escriure, però, si era així, devia fer una lletra espantosa, digna del comte Dràcula, com va definir una vegada Gabriel García Márquez la lletra del seu bon amic Álvaro Mutis, que per aquesta raó sol escriure sempre a màquina.

la literatura catalana, sinó de la literatura europea medieval?

Em sembla que un problema com aquest només el podien resoldre —i de fet només l'han resolt— dos grans filòlegs més o menys pels mateixos anys: Stefano Asperti entre Bèrgam i Roma, i J. M. Pujol entre Barcelona i Tarragona. L'origen oral, l'origen cent per cent oral del *Llibre dels fets* —no un origen dictat, com de vegades se sol afirmar, perquè per dictar cal saber escriure, i cal saber-ne molt— el va descobrir, a principis dels anys vuitanta del segle passat, Stefano Asperti (1982), un romanista format a la Universitat de Roma-La Sapienza, a partir de l'estudi de la llengua i de l'estil.⁴ Pocs anys més tard va confirmar l'origen oral del *Llibre dels fets* J. M. Pujol a partir de l'estudi de la construcció del relat de Jaume I des dels principis no només de la filologia, sinó també de la narrativa oral, la sociolingüística o la lingüística cognitiva. Potser si J. M. Pujol hagués tingut una formació més estandaritzada com a medievalista, i no s'hagués dedicat, a més, a l'estudi de la literatura folklorica, els resultats de la seva tesi sobre el *Llibre dels fets* haguessin estat diferents i no hagués estudiat tan bé l'origen de l'obra i la seva textura literària, tot i que 'literària' potser no és pas la paraula exacta, perquè es tracta d'un text que primer va ser dit i després, només després, va ser escrit. Però el cas és que J. M. Pujol va ser un medievalista que, a més de dedicar-se a l'estudi del folklore i de la tipografia, tenia una extraordinària curiositat intel·lectual. I gràcies a tot plegat va ser capaç de dur a terme una tesi formidable en tots els sentits. (Jo, que vaig llegir la meua tesi uns mesos més tard que ell la seva, encara recordo l'admiració amb què en parlava Lola Badia, directora de la meua tesi i membre del tribunal que va jutjar la seva.)

A partir de la seva tesi, i dels seus treballs posteriors, i dels d'Asperti, s'han deixat per sempre més de banda temes en el fons tan trivials,

4. L'estudi de l'*italiano parlato* va ser un dels grans temes de recerca de la filologia italiana entre els anys seixanta, setanta i vuitanta del segle xx (Delcorno 2009: 43). No és estrany, doncs, que un romanista format a la universitat italiana d'aquells anys descobrís l'origen oral del *Llibre dels fets*.

però que van preocupar molt els filòlegs de bona part del segle xx, com ara si el veritable autor de l'obra va ser, en comptes de Jaume I, algun clergue de la Cancelleria; o si el text llatí de Pere Marsili és anterior al text català que va copiar a Poblet Celestí Destorrents l'any 1343 o viceversa, o, per posar un últim exemple, si darrere del relat de les batalles encara dringuen els versos d'algun poema èpic perdut. Tot això a hores d'ara ja no interessa a gairebé ningú. Ara que ja sabem qui és l'autor de debò de l'obra i com va néixer el *Llibre dels fets*, el que hauríem de començar a fer, en bona mesura gràcies als treballs de J. M. Pujol, és gaudir de la seva extraordinària potència literària i verbal.

Una nova lectura del «Llibre dels fets»

Una empresa editorial que s'hauria d'engegar de seguida és recollir l'*opera omnia* de J. M. Pujol i dedicar tot un volum als treballs sobre el *Llibre dels fets*. Jo me'ls he hagut de rellegir per preparar aquests papers i hi he après, i reaprès, moltíssim. Convé tornar amb freqüència a les obres dels mestres, i en el cas d'un mestre com Pujol seria molt útil tenir recollit en un volum tot el que ara està dispers en revistes, actes de congressos i miscel·lànies o que fins i tot encara no s'ha publicat. Quan aquest volum existeixi —esperem que sigui ben aviat— ningú no podrà fer valoracions del *Llibre dels fets* com les següents:

Aquesta crònica de què avui hem de parlar oportunament presenta una tal raresa i confusió sintàctiques, una tal barreja de colloquialisme i de solemnitat, i un tal garbuix de llengües —catalana, provençal i aragonesa—, que obliga a una lectura magnànima, més pròpia d'historiadors que d'un home de lletres. [...] Està molt bé, el «Llibre dels Feyts»; però Ramon Muntaner —autor sol i inequívoc de la seva crònica, ell sí— va escriure una narració igualment històrica, però amb tots els elements que més tard escaurien pròpiament a la prosa catalana moderna. Aquesta és la qüestió: ser o no ser un veritable literat. Muntaner ho era; el rei Jaume, no gaire; i fins i tot és possible que sabés llegir, però no escriure. A cadascú els seus mèrits.

Qui va escriure això tan sols fa cinc anys és Jordi Llovet (2008), una persona cultíssima, i de molt bon gust, que ho ha llegit gairebé tot, i que ho ha llegit molt bé, però que no deu haver llegit —perquè no és fàcil fer-ho— cap dels treballs de J. M. Pujol sobre Jaume I, on gairebé tots els defectes del *Llibre dels fets* que Llovet critica es converteixen en virtuts d'una obra mestra desconeguda.

El primer error de la crítica de Llovet és presentar el *Llibre dels fets* com una crònica de lectura més pròpia d'historiadors que no pas d'homes de lletres. J. M. Pujol, en canvi, no es va cansar mai de repetir que el *Llibre dels fets*, per més que en els programes d'estudi i en les històries de la literatura figuri sempre com a tal, de crònica no en té gairebé res. El mateix Jaume I ben segur que hagués trobat absurda aquesta qualificació (Pujol 1991: 4). En realitat, com va indicar J. M. Pujol, l'autèntica crònica de Jaume I va néixer, una trentena d'anys més tard, de les mans del dominic Pere Marsili quan va escriure en llatí, a partir del *Llibre dels fets*, el *Liber gestorum*. J. M. Pujol (1996: 39–40) sempre deia, i amb raó, que el *Liber gestorum* no era una traducció, sinó una adaptació del text català, escrita en llatí i en tercera persona, per seguir les convencions de la historiografia canònica d'aquells temps. Jaume II va encarregar a fra Pere Marsili la redacció del *Liber gestorum* per omplir un buit historiogràfic, que era ni més ni menys que la manca d'una crònica de debò —en llatí o en llengua vulgar— dedicada al regnat del rei en Jaume. El resultat va ser una obra molt interessant per llegir al costat del *Llibre dels fets*, però que, tot i que no té rareses, ni barreja de llengües ni confusió d'estils, és mediocre en tots els sentits. Qui es mereix, doncs, les crítiques de Llovet és Pere Marsili, no pas Jaume I, perquè el *Llibre dels fets* no és, ni de bon tros, una crònica. Com explicava de forma molt gràfica J. M. Pujol (1991: 4), l'única data que apareix en tot el llibre, la de la capitulació de València, està equivocada i, a més, el més probable és que sigui

una interpolació. (I respecte al dia del seu naixement, Jaume I només es veu amb cor de dir que va ser «la vespra de Nostra Dona Santa Maria Candelera» §5.)

El *Llibre dels fets* és, en realitat, com molt bé va dir J. M. Pujol, un «testament espiritual cor-prenedor» (2001: 4), «un llegat exemplar deixat per una persona que en l'exercici del seu càrrec ha estat un representant de Déu sobre la terra» (2003b: 215), o, per dir-ho amb paraules que fins i tot en aquests moments deuen sorprendre més d'un medievalista, «¿l quina altra cosa és la redacció del *Llibre dels fets* sinó una preparació per a ben morir?» (2008b: 260). Ras i curt, és una obra de caràcter exemplar i impregnada de sentit religiós, en què Jaume I va voler transmetre la seva imatge com a rei a la posteritat, sobretot als membres de la família reial. El que va fer va ser aïllar els fets de la seva vida com a rei, com a

Jaume I a Tarragona, al famós banquet on es va decidir la conquesta de Mallorca (Barcelona, Biblioteca Universitària, ms. 1, f. 27r).

cavaller cristià i com a heroi del seu propi relat, que tinguessin caràcter exemplar i que, per tant, fossin dignes de ser recordats. Jaume I no es pot comparar amb Bernat Desclot, ni tan sols amb Ramon Muntaner, un autor, malgrat ser un plebeu, en molts aspectes molt proper al rei, perquè el que va escriure és una obra única i irrepetible, «el testimoni biogràfic més extraordinari de tota la literatura romànica medieval» (Pujol 2001: 166), una obra que pel seu caràcter exemplar, en realitat està molt més a prop dels *specula principum*, és a dir del gènere dels miralls de prínceps, que són tractats polítics, no pas cròniques històriques.

Per a J. M. Pujol era evident, i ho hauria de començar a ser per a tots nosaltres, que Jaume I ni volia ni podia escriure una crònica. És molt probable que el rei fos un gran aficionat a la lectura de textos històrics, però ni tenia la preparació necessària per escriure'n, ni crec que sentís la necessitat de fer-ho. El millor retrat intel·lectual que ens ha arribat del rei es troba en unes frases d'una butlla que li va enviar, a principis de l'any 1266, el papa Climent IV:

*Sane inter alios mundi principes quos litteralis sciencia non instruxit, te Dominus excellenter ingenio naturali dotaverit, et experientia multa didiceris et libenter audieris sapientium sententias et tenaci memoriae ommendaveris.*⁵

Convé llegir aquest passatge traduït i alhora glossat per J. M. Pujol (2001:166), que és qui l'ha interpretat millor: de fet, com en tants altres detalls, amb Soldevila ha estat gairebé l'únic que s'hi havia fixat:

Un príncep sense educació formal en les lletres llatines i les arts de la paraula escrita, però dotat d'una gran intel·ligència natural, enriquida incessantment pel contacte amb els homes i les coses i dotat d'una memòria excel·lent, que li permetia recordar, arribat el cas, la sentència o la dita oportunes.

En aquestes línies es traça el retrat d'algú molt intel·ligent i amb una gran memòria, però sense una educació literària sòlida, un home que, tot i ser un gran orador, com tantes vegades es pot veure en el propi *Llibre dels fets*, ni estava capacitat per escriure una crònica, ni devia tenir mai cap intenció de fer-ho. En canvi, el que sí que podia fer Jaume I era construir des de les fonts inesgotables de l'oralitat primària un relat, gairebé una novel·la, de la seva pròpia vida. El mode cognitiu del rei, en definitiva, no era, per tornar-ho a dir amb paraules de J. M. Pujol (1996: 59), de caràcter discursiu i abstracte, sinó narratiu i concret. Si volia dir, que no escriure, un relat, només podia sortir-ne una obra com el *Llibre dels fets*.

El *Llibre dels fets*, per tant, és una obra que

5. Ferran Soldevila (1968:128) va ser el primer a posar en relació aquest passatge amb la formació i la cultura del rei en Jaume.

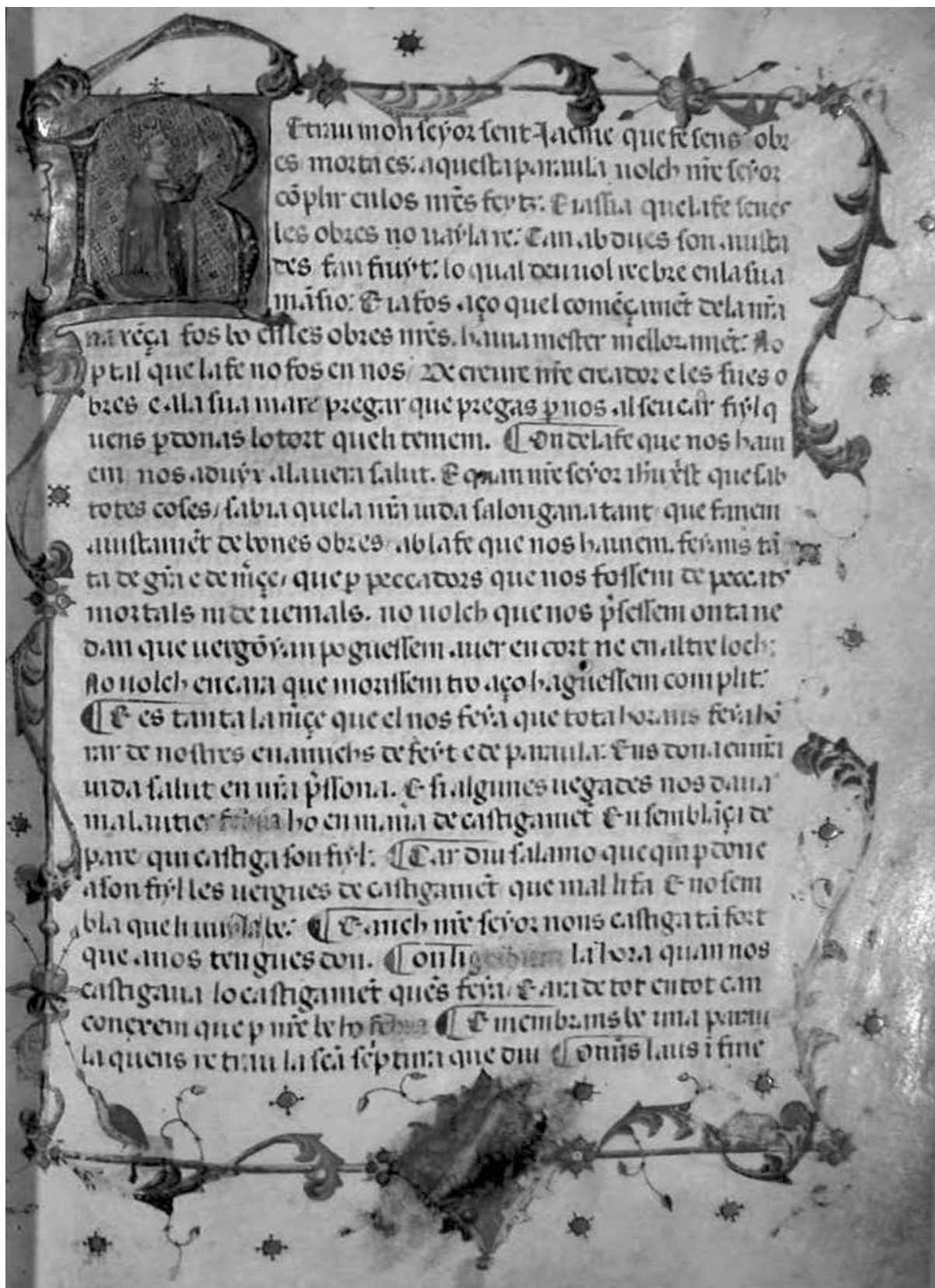
Detall de la tomba del papa Climent IV (Pietro Oderisi, 1271. Viterbo, Basilica de San Francesco alla Rocca).

primer va ser dita, que té una «marcada sensació de prosa oral» i que, com recordava sovint J. M. Pujol (1991:12), demana ser escoltada, més que no pas llegida, imaginant-se «les inflexions de la veu i els gestos del rei». Es tracta d'un llibre que exigeix al lector un esforç

per encertar a trobar, per damunt o per sota de la lletra, el silenci abrupte que realça i redimensiona la frase anterior o la patcada sobre la cuixa que acompanya la irrupció d'un desenllaç inesperat.
(Pujol 2008a: 5).

Si es fa aquest esforç imaginatiu, les suposades característiques aberrants del *Llibre dels fets*, totes les que denunciava Llovet en l'article del 2008 —la sintaxi maldestra, el garbuix de llengües, la barreja d'estils— desapareixen. La gran aportació de J. M. Pujol a la lectura i a la comprensió del *Llibre dels fets* va ser aquesta. I és una aportació molt important, perquè el resultat ha estat convertir, o potser millor recuperar, una obra en aparença menor de les lletres catalanes, que en el fons es valorava més per raons històriques que no pas per raons literàries, en una autèntica obra mestra.

Com tota obra literària, el *Llibre dels fets* demana la cooperació del lector, però com que es tracta d'una obra que va sorgir en un context i en unes coordenades molt diferents de les nostres, el lector dels nostres dies necessita, a més, un manual d'instruccions per poder-se enfrontar de tu a tu amb l'obra i poder-ne gaudir. Aquest manual d'instruccions està format per tots els tre-

Primer foli del manuscrit copiat el 1343 per Celestí Destorrents, per encàrrec de l'abat de Poblet Ponç de Copons (Barcelona, Biblioteca Universitària, ms. 1, f. 1).

balls que J. M. Pujol va escriure sobre Jaume I. Per desgràcia només hi falta una peça: l'edició crítica i anotada que tenia planejada i que la mort li va impedir de fer. I aquest manual d'instruccions només el podia escriure un filòleg polivalent, que no només dominés totes les branques de la filologia tradicional, sinó també disciplines noves, com ara la sociolingüística, la narratologia de matriu estructuralista o la lingüística cognitiva, és a dir només el podia escriure J. M. Pujol.

Un manual d'instruccions per llegir el «Llibre dels fets»

In principio erat verbum. Per poder entendre i gaudir de la substància literària del *Llibre dels fets* cal partir de la base que va néixer de la boca del rei en Jaume. Com va assenyalar J. M. Pujol en tots els seus treballs, l'oralitat determina l'estil i fins i tot l'estructura narrativa del *Llibre dels fets*. En determina, per exemple, la sintaxi, amb un predomini abassegador de les oracions coordinades per sobre de les juxtaposades, o amb els salts sovintejats de l'estil directe a l'indirecte, o viceversa; i també en determina el to, més agregatiu que no pas analític, o més emfàtic i emotiu que no pas objectiu (Pujol 1991: 11–14 i Pujol 2002). Tot això en bona mesura ja ho havia assenyalat, com ja hem pogut veure, Stefano Asperti en uns treballs també fonamentals. J. M. Pujol va anar encara més enllà fins arribar gairebé al moment en què les paraules del rei van començar a brollar de la seva boca en contacte molt estret amb el seu auditori, un auditori on no només hi havia escriptors que anaven prenent-ne nota, sinó sobretot oients interessadíssims per les paraules i les històries de Jaume I. J. M. Pujol (2010) va posar en relleu la importància d'aquest context en la gestació del *Llibre dels fets*, la importància de les reaccions de l'auditori en la construcció i en la gestió del relat. De la mateixa manera que el *Llibre dels fets*, tal com ha arribat fins a nosaltres, demana la col·laboració activa del lector per superar els set-cents i tants anys que ens separen i recuperar la seva extraordinària vitalitat, en els seus orígens el relat del rei va ser també una obra feta amb la col·laboració decisiva de l'auditori: els qui escolta-

ven van jugar també un paper molt important en la construcció del relat.

Em sembla que amb un petit exemple n'hi haurà prou per posar en relleu tant la validesa de les propostes de J. M. Pujol com la seva saviesa i la seva subtileza filològiques. Es tracta d'un passatge situat al principi del paràgraf 495 del *Llibre dels fets*, un passatge en què es narra un episodi del viatge que el rei en Jaume va fer a Castella, a finals del 1269, per assistir a les noces de Ferran de la Cerda, primogènit d'Alfons X i, per tant, nét seu, amb Blanca de França, filla de Lluís IX:

*E sobre açò anam-nos-en a Burgos. E foren-hi sos rics hòmens, ço és a saber, Don Alfonso de Molina, so tío e so ermano, Don Felip e Don Nuno Gonçalbes de Lara e tots los altres bisbes e rics hòmens de Castella.*⁶

Aquest passatge és un exemple preciós del que Llovet anomena «garbuix de llengües», un garbuix, tanmateix, aparent, que només pot semblar una aberració si no es té en compte, com proposava J. M. Pujol (2010), el context en què va néixer el *Llibre dels fets*: una *performance* oral en què la comunió entre el narrador i els seus oients va tenir una importància vital. J. M. Pujol ho va deixar molt clar amb una explicació magistral. En primer lloc, va observar que l'aparició, i la desaparició, sobtada de l'aragonès en aquest passatge invalida del tot la hipòtesi que presenta el *Llibre dels fets* com una obra dictada, una hipòtesi que a hores d'ara, malgrat tot, encara continua tenint defensors. Si s'hagués dictat, és molt difícil que s'haguessin incrustat aquestes paraules en el relat. En segon lloc, J. M. Pujol (2003a: 150–51) explicava l'aparició d'aquestes paraules amb la hipòtesi següent: com que el *Llibre dels fets* va néixer com un relat oral del rei davant d'un auditori que l'escoltava ple d'atenció, en el moment en què el rei es disposava a donar els noms dels assistents a la trobada amb la noblesa castellana a Burgos devia voler implicar més en el relat algun noble

6. Cito, regularitzant-ne però l'ortografia, segons l'edició de Bruguera (1991, l: 349). J. M. Pujol (2008a: 343) va traduir aquest passatge en aquests termes: «Després ens n'anàrem a Burgos. Hi havia els seus rics homes, és a saber, Don Alfonso de Molina, su tío y su hermano don Felip, don Nunyo Gonçalves i tota la resta de bisbes i de rics homes de Castella».

L'escriptor irlandès James Joyce.

aragonès que formava part en aquells moments del seu auditori, que devia conèixer els personatges esmentats, i que potser fins i tot aquells dies havia estat al costat del rei a Burgos. Jaume I, adreçant-se només a aquest cavaller i fent, per tant, una pausa en el relat, devia aclarir en aragonès, com en una mena de nota marginal, dirigida en exclusiva a aquest oient, que don Alfonso de Molina era oncle (*so tío*) d'Alfons X i que també hi havia un seu germà (*so ermano*), que deu ser Nunyo Gonçalves de Lara, que no era ben bé germà de don Alfonso, però sí el seu cunyat, perquè estava casat amb una germana seva, filla d'Alfons IX. Els escriptors que prenien nota del relat del rei no es devien adonar de la pausa que havia fet en el relat i van recollir aquestes cinc paraules en aragonès. I com que el rei no va tenir temps de repassar el text aquestes paraules amb aparença de garbuix han arribat intactes fins avui.

Es tracta d'una explicació magistral, que elimina malentesos i que, a més, fins i tot permet de trobar rastres en la prosa del *Llibre dels fets* del *bing bang* oral inicial. La hipòtesi de J. M. Pujol tro-

ba, a més, d'alguna manera confirmació en una anècdota protagonitzada per James Joyce i Samuel Beckett a París, en els anys trenta del segle passat. Com és sabut, en els últims anys de la seva vida Joyce patia problemes de visió, de manera que moltes parts del *Finnegans Wake*, segons com es miri també un 'garbuix de llengües', van ser dictades. Un dels seus escribes era Samuel Beckett, aleshores en els inicis de la seva carrera com a escriptor. Un dia, mentre Joyce dictava un passatge de l'obra, algú va trucar a la porta, Joyce li va donar permís per entrar dient «Come in!» i Beckett, que en aquells moments no devia estar massa al cas, va escriure «Come in!» En aquest cas, però, Joyce va poder repassar el text i es va adonar de l'error i del seu origen, però, com de vegades feia amb les errates tipogràfiques, va considerar-lo una troballa digna de ser aprofitada i no va esmenar el passatge.⁷ (Jaume I i James Joyce tenen, doncs, a part del nom, més coses en comú que no sembla.) Anècdotes a part, l'exemple que acabo d'esmentar no és només una mostra de saviesa i de *savoir faire*, sinó, sobretot, una mostra de la completíssima formació de Pujol, que es va adonar que amb la filologia tradicional, la filologia dels textos escrits, no en tenia prou per enfrontar-se amb el *Llibre dels fets* i va decidir d'ampliar el seu bagatge intel·lectual acostant-se a camps com els de l'anàlisi de la conversa a partir d'estudis com els de Labov i Waletzky (1967). El cas que acabo de comentar, per exemple, és el que en l'escola de l'anàlisi de la conversa es coneix, com molt bé va ens va ensenyar Pujol (2003a: 148–49), com un *directive code-switching*, un canvi de codi provocat pel desig, o la necessitat, d'augmentar la implicació de l'auditori en el relat.

Endinsant-se en els terrenys de la sociolingüística, però sense abandonar els de l'anàlisi de la conversa, J. M. Pujol va desfer d'un cop de ploma, o de teclat, una colla de malentesos relacionats amb els aragonesismes en el *Llibre dels fets*. Tot primer va posar en relleu que l'alternança de llengües era el més normal en un rei criat fins als

7. L'anècdota és molt coneguda. Vegeu, per citar només dos exemples, Hugh B. Staples (1971: 421) i Richard Ellmann (1991: 723–24). Agraïxo al meu estimat amic Jordi Mascarella que m'hagi cridat l'atenció sobre aquest episodi.

tres anys per mainaderes llenguadocianes; instal·lat entre els tres i els sis a la cort francesa de Simó de Montfort; educat fins als nou anys entre templers catalans i aragonesos a Montsó; casat primer amb una castellana, després amb una hongaresa i a la fi amb una navarresa i instal·lat en una cort plena d'aragonesos, catalans i montpellerins (Pujol 1991:14). Després va posar en relleu que molts dels presumptes aragonesismes no són res més que paraules posades en boca de personatges del regne d'Aragó i que, per tant, són només un testimoni de la seva manera de parlar.

Aquest és el cas de Fortuny Lopes de Sàdaba, un cavaller aragonès que, malgrat que només apareix un parell de cops en el *Llibre dels fets*, devia ser un bon amic del rei, que el recorda com un bon cavaller que «deia a tot hom que amava *sobrino*» (§224).⁸ Fortuny Lopes, en un moment de perill provocat per un atac per sorpresa dels musulmans, s'adreça de forma abrupta a un cavaller que tenia el penó de Pero Cornell a les espatlles del rei amb aquestes paraules:

Baveca [...] metets lo penó denant lo rei e no el tengats a ses espatlles!
(§227)⁹

Com molt bé va posar en relleu J. M. Pujol (2003: 228–30), ni *baveca*, que vol dir 'musol', en sentit despectiu, és clar, ni *sobrino* són aragonesismes de la llengua de Jaume I, sinó ni més ni menys que paraules aragoneses posades en boca d'un personatge que parlava aragonès.

En la mateixa línia és excel·lent, i una altra lliçó de mètode, l'anàlisi de les paraules que adreça al rei un musulmà de Peníscola en les negociacions per a la rendició de la plaça:

Seyor, quereslo tu així? E nós lo queremos e ns fiaremos en tu e dar-te-hemos lo castello en la tua fe
(§184)¹⁰

8. «tractava de *sobrino* a tothom que estimava» (Pujol 2008a: 190).

9. «*Babieca!* [...] poseu el penó davant del Rei, i no el porteu a la seva esquena» (Pujol 2008a: 192).

10. «*Senyor, quiéreslo tú assí? E nos lo queremos e nos fiaremos en tu, e darte hemos lo castiello en la tu fe*» (Pujol 2008a: 165).

J. M. Pujol (2003a: 157–59) va demostrar que aquestes frases estan en aragonès, no pas en mossàrab, i que les devia dir, sense haver de recórrer a un traductor, un musulmà de Peníscola que sabia més o menys l'aragonès, però que ignorava, per influència de l'àrab, els matisos de la distinció entre el *tu* i el *vós* pròpia del català i de l'aragonès. Jaume I, sorprès per ser tractat de *tu* per un ambaixador que no trigaria a convertir-se en el seu vassall, va recordar les paraules del sarraí de Peníscola per sempre més i va acabar recollint-les en el *Llibre dels fets*. Un exemple precís de la bona memòria i de l'agudesia lingüística de Jaume I, però també, és clar, de la subtilesa filològica i sociolingüística de J. M. Pujol.

Una altra lliçó de mètode i d'estil es troba en l'article en què, a partir de la narratologia de matriu estructuralista, demostra l'existència de catorze grans unitats o blocs narratius en el *Llibre dels fets*, que van des del naixement de Jaume I, envoltat de meravelles i de signes messiànics, fins a l'última revolta musulmana i la mort del rei, que va estar pendent, doncs, del seu relat i del seu llibre fins gairebé l'últim dia de la seva vida, «de la creu a la data», per dir-ho amb una bella expressió del mateix J. M. Pujol (2008b: 260). En aquest treball es demostra que el *Llibre dels fets* no és una suma de fragments aïllats i heterogenis, amb la seva corresponent ració, per dir-ho amb paraules de Llovet, de «rara i confusió sintàctiques», sinó que hi ha un fil conductor, un propòsit unificador que determina quins episodis de la vida del rei, d'acord amb el caràcter exemplar de l'obra, s'havien de seleccionar i quins, per importants que fossin per altres raons, havien de ser deixats de banda. En la mateixa línia, combinant la narratologia amb els mètodes d'anàlisi dels relats autobiogràfics orals de l'escola de Labov, J. M. Pujol (1996: 46–47) va demostrar que el propòsit de no incloure «menuderies» en el seu relat, un propòsit confessat diversos cops al llarg del *Llibre dels fets*, no és, ni de bon tros, una declaració buida de contingut, perquè no hi ha res de gratuït o mancat de significació en el llibre del rei. L'enfilall de relats que és el *Llibre dels fets* està dividit en tres plans narratius: el relat troncal, les branques laterals o ramificacions del relat central, i els relats adventicis, o *fioretti*, com a ell

li agradava d'anomenar-los, que són com a petites pauses relaxants incrustades per mantenir viva l'atenció de l'auditori. Cada anècdota o detall del relat, per insignificant que sembli, s'integra en un d'aquests tres plans i té una funció concreta. Llegir el *Llibre dels fets* des d'aquesta perspectiva pot perjudicar en algun cas la imatge que ens havíem fet de Jaume I com a narrador ingenu, però capaç d'embellir de tant en tant el seu relat amb notes líriques. A canvi, però, hi guanyem la imatge d'un narrador summament intel·ligent que sap moure amb molta traça tots els fils del seu relat.

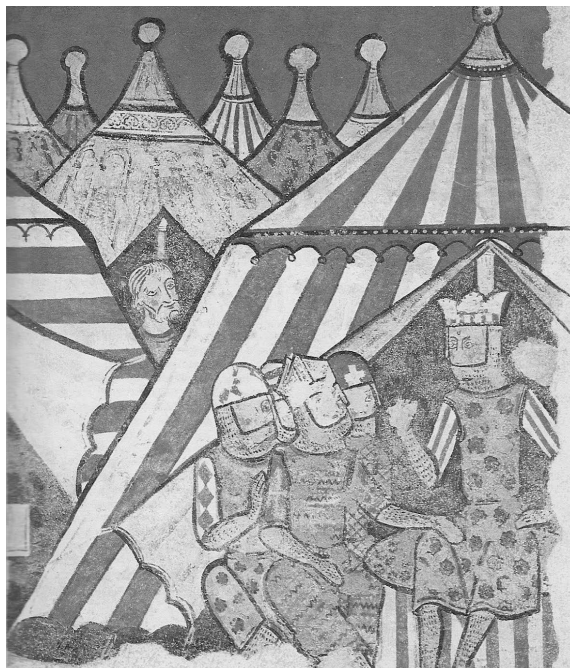
Vegem-ne un exemple: la frase amb què es tanca la narració del sopar que va fer el rei, un cop acabada la batalla de Portopí, en la tenda d'Oliver de Termes, no és, encara que gairebé sempre s'hagi considerat així, una notació poètica, d'un lirisme ingenu i primitiu. Comprovem-ho retornant a l'escena: al final de la batalla, Jaume I s'exclama: «Fe que deig a Déu, gran fam he, que ui no mengé!» (§ 67).¹¹ Don Nunó, el comte del Rosselló, que arriba sempre tard al camp de combat, però que és el primer a saber on hi ha una taula parada un cop acabades les hostilitats, diu al rei que podran menjar de seguida a la tenda de n'Oliver:

E anam lla e menjam. (E, quan haguem menjat, veïa hom les esteles e'l cel)
(§67)¹²

La referència al cel i les estrelles no és un detall líric, com sovint s'ha tendit a creure, ni un record pintoresc que va aflorar a la memòria del rei mentre evocava la seva primera gran batalla. En realitat, com ens ha ensenyat J. M. Pujol, l'anècdota i la frase final serveixen per posar en relleu d'una manera gràfica que el dia havia estat tan llarg i tan accidentat —diverses topades amb els sarraïns, problemes de desunió entre l'avantguarda i la rereguarda de l'exèrcit cristià, la mort dels Montcada— que el rei només va poder fer el primer mos a entrada de fosc. La jornada havia començat a punta d'alba, amb una missa a la tenda reial, i gairebé es tanca amb un

11. «A fe de Déu que tinc molta gana, que avui encara no he menjat!» (Pujol 2008a:82).

12. «I hi anàrem i ens posàrem a menjar. (I quan acabàrem de menjar ja es veien els estels al cel!)» (Pujol 2008a: 82).

El rei en Jaume durant la conquesta de Mallorca al fresc retrobat al Palau Aguilar (Datat entre 1285–90; actualment al MNAC).

sopar, el primer àpat en tot el dia, un sopar que s'inicia a la posta de sol i acaba quan ja es pot veure un cel ple d'estels (J. M. Pujol 2011). Jaume I no era, ni de bon tros, un poeta ingenu, sinó un narrador oral summament eficaç, que en comptes d'indicacions abstractes, sap triar els detalls precisos per donar força i poder de convicció al seu relat.

Lliçons d'una traducció

Una llarga malaltia va impedir la coronació de tots els treballs que acabo de comentar amb una edició crítica del *Llibre dels fets* que superés la que va publicar Jordi Bruguera el 1991. Era la persona idònia per fer-la: a banda dels seus amplis i variats coneixements, i de la familiaritat amb els manuscrits i, en definitiva, amb l'obra, el seu autor i els seus personatges, ja tenia un contracte editorial signat, juntament amb els seus bons amics Robert i Agnès Vinas, de Perpinyà, amb el CNRS. La malaltia va impedir que el projecte tirés endavant: de fet només es va poder ocupar de l'edició d'una petita part de l'obra. N'ha quedat, però, la seva magnífica traducció al català modern —que ha estat, a més, la

base de la traducció francesa moderna de Robert i Agnès Vinas (2007). És un text magnífic sobretot per dues raons. Per una banda, perquè coneixia com ningú el *Llibre dels fets* i alhora perquè escrivia molt i molt bé: ningú més adequat que ell, doncs, per passar al català dels nostres dies les velles paraules que va dir el rei en Jaume al final de la seva vida. El bon domini de la llengua és present en tots els seus treballs acadèmics, escrits en una prosa clara, lògica, neta i subtil. (De vegades els professors de lletres ens queixem de la crisi de les humanitats sense ser massa conscients que una part de la culpa la tenim nosaltres mateixos perquè sovint la prosa dels treballs acadèmics, la prosa dels nostres treballs, no és prou bona i no té la precisió, la claredat ni l'elegància de la prosa de J. M. Pujol.)¹³

Per altra banda, també és una traducció magnífica perquè els responsables d'una futura edició crítica del *Llibre dels fets* l'hauran de tenir molt en compte pel que fa a la tipografia i pel que fa a la tria de les lliçons. Opcions com ara la inserció del guionet arissat o ondulat, com li agradava d'anomenar-lo, per marcar un fenomen tan corrent en la llengua del *Llibre dels fets*, i en la llengua oral antiga i dels nostres dies, com el pas abrupte de l'estil directe a l'indirecte o viceversa s'haurien d'aplicar no només en qualsevol nova edició, crítica o no, del *Llibre dels fets*, sinó fins i tot en les edicions de textos, com ara els sermons de Vicent Ferrer o les declaracions dels processos judicials, més propers a la llengua parlada que no pas a l'escrita *stricto sensu*. (I el mateix es pot dir de l'ús del coixinet per marcar un anacolut o un error de la transmissió textual.)

Cal tenir en compte, a més a més, que la traducció es va fer a partir d'una edició crítica que J. M. Pujol devia tenir mig *in mente*, mig sobre el paper, de manera que moltes de les lliçons que incorpora en la traducció són correccions a totes les edicions anteriors del llibre: de vegades es tracta d'esmenes *ope ingenii* d'una sagacitat i una precisió admirables. En posaré només dos exemples que no caldrà comentar gaire de tan brillants i clars com són. El primer fa referència a les grans festes amb què el rei en Jaume va rebre, pels volts del

mes de maig del 1271, a València, la parella formada per Alfons X i Violant, reina de Castella i filla seva. Segons el relat del *Llibre dels fets*, la ciutat de València es va omplir de domassos i es va posar de gala per rebre la visita no només d'un rei, sinó de dos:

E puis venc-nos ardit que el rei de Castella se volia veer amb Nós entre Requena e Bunyol [...] e faeren fer jocs molts, e de meravelloses e de diverses, e fo la vila bé encortinada, e llits per les places de la vila
(§ 501)

El que sorprèn del relat de Jaume I tal com ha arribat fins als nostres dies és la referència als «llits», present en tots els manuscrits del *Llibre dels fets*, però que sobta tant que Ferran Soldevila es va veure obligat a posar la nota següent en la seva edició del *Llibre dels fets*: «No es veu ben bé en què podien consistir aquests llits per les places.» (2007: 485).

No és que no es vegi bé en què podien consistir els llits en qüestió: el que es veu ben bé és que de llits no n'hi podia haver enlloc. El problema és endevinar què devia voler dir el rei en Jaume i quina mena d'error es devia produir perquè acabessin apareixent aquests llits escampats per les places de València. Per sort pels futurs editors del *Llibre dels fets*, i també pels seus futurs lectors, J. M. Pujol (2008a: 347) va deixar resolt el problema en la seva traducció:

Després ens arribà la notícia que el rei de Castella volia entrevistar-se amb Nós entre Requena i Bunyol [...] i feren fer molts jocs, variats i espectaculars, la vila fou molt ben endomassada i hi hagué llices per les places de la vila.

La solució és tan esplèndida com econòmica: els «llits» surrealistes de totes les edicions anteriors s'han transformat en unes no gens surrealistes «llices», és a dir en camps disposats per fer-hi combats cavallerescos a tall d'espectacle i de *divertimento* per a les masses convocades per rebre la visita dels reis amb alegria i crits de joia. Tot i que Pujol no va justificar en cap nota la seva traducció, no costa gaire d'endevinar que devia suposar que hi havia hagut un error de còpia entre *lits* i *lites*, un error no gaire difícil de cometre en el llarg camí

13. Només una persona com ell, amb una ment tan analítica i una prosa tan clara, podia atrevir-se a escriure, en companyia d'un altre gegant com Joan Solà una obra tan monumental i tan necessària com Pujol & Solà (1995).

que van recórrer les paraules del rei des que van brollar de la seva boca fins que es van fixar sobre el paper, i que és molt probable que es remunti al *bing bang* en què va néixer el *Llibre dels fets*.

Un altre exemple. En el paràgraf 489 es narra la gran tempesta que va posar punt final a la participació del rei en la croada a Terra Santa. Jaume I, amagat en el lloc més segur de la seva nau, prega «nostra dona santa Maria de València» que, si vol que la flota arribi al seu destí, és a dir a Terra Santa, intercedeixi davant de Déu perquè ho faci possible sense cap mena d'entrebanc, i si no ho vol, que li permeti la tornada, sa i estalvi, «denant lo seu altar de nostra dona santa Maria de València». Segons el relat del *Llibre dels fets*, pocs dies després la nau del rei va arribar a Aigüesmortes i l'endemà Jaume I va poder anar a l'església de la mare de Déu de Vallverd a donar-li gràcies. No sé si el lector s'haurà adonat que hi ha una incongruència en el relat tal com ens ha arribat: Jaume I adreça les seves pregàries, enmig de la tempesta, a «nostra dona santa Maria de València» i, un cop arribat a port, va a donar les gràcies per la seva protecció a «nostra dona santa Maria de Vallverd». Això és el que es pot llegir en tots els manuscrits, i també en totes les edicions impreses del *Llibre dels fets*, però no pas en la traducció de Pujol (2008a: 337), que amb molta intuïció va suposar que hi havia un error, i que les pregàries del rei enmig de la tempesta en realitat també anaven adreçades a «nostra dona santa Maria de Vallverd». Un error tan fàcil d'explicar com de cometre: una abreviatura que devia voler dir 'Vallverd', llegida de pressa i sense fixar-s'hi massa, es va interpretar com si digués 'València'. Un error en el fons no massa diferent, tot i que molt més difícil de detectar, de la confusió que va transformar unes 'lites' en uns 'llits' i va deixar perplexos durant segles editors i lectors del *Llibre dels fets*.

Conclusió

Per acabar només voldria dir dues coses. Per una banda, insistir en la necessitat de recollir en un volum tots els treballs de J. M. Pujol sobre el *Llibre dels fets*. Amb aquest volum es desferien tots els malentesos que encara hi ha sobre el *Llibre del rei en Jaume*, com li agradava d'anomenar-lo, i se'l po-

dria col·locar ja per sempre més en el lloc que es mereix. Aquest volum, a més a més, seria una lliçó magistral de mètode o, més ben dit de mètodes, per a les noves generacions de filòlegs i d'historiadors. El *Llibre dels fets* exigeix aquest volum, i J. M. Pujol se'l mereix. És sobretot gràcies a ell, i també a Stefano Asperti, que sabem que en el *Llibre dels fets* no hi ha anacronismes, no hi ha dispersió, no hi ha garbuix lingüístic, no hi ha rareses ni confusions sintàctiques, sinó que hi ha una obra mestra desconeguda, que es pot definir amb unes paraules d'una ressenya que J. L. Borges (1998: 197–98) va dedicar a *Recuerdos de provincia* de Domingo F. Sarmiento:

No hay una de sus frases, examinada, que no sea corregible; cualquier hombre de letras puede señalar sus errores [...] Cualquiera puede corregir lo escrito por él; nadie puede igualarlo.

Per altra banda, també vull dir que, si fins ara només he parlat del gran filòleg que va ser J. M. Pujol, no puc acabar sense recordar que darrere del filòleg hi havia una gran persona. Vaig tenir el privilegi de poder-hi treballar en els últims anys de la seva vida, hi vaig aprendre molt, sens dubte, però sobretot vaig poder gaudir del tracte d'una persona amable, gentil i plena d'humor i de bonhomia, que, a l'estil de Fortuny Lopes de Sàdaba, tractava tothom gairebé com un germà i un amic. He après molt llegint-lo –i ho continuo fent cada cop que rellegeixo un treball seu–, vaig aprendre molt treballant al seu costat, però per a mi la gran lliçó ha estat la seva humanitat. Que, com el vell temple de Súnion de Carles Riba, descansi en pau, sota les aigües de l'eternitat, «ric del que ha donat, i en sa ruïna tan pur».

Bibliografia citada

- ASPERTI, Stefano, 1983: «Indagini sull' *Libre dels feyts de Jaume I*: dall'originale all'archetipo», *Romanistisches Jahrbuch*, 33, 269–85.
- BASTARDAS, Joan (ed.), 1984: *Usatges de Barcelona: el codi a mitjan segle XII*. Barcelona: Fundació Noguera.
- BOHIGAS, Pere & Jaume VIDAL I ALCOVER (ed.), 1984: Guillem de Torroella, *La Faula*, Tarragona: Tarraco.
- BORGES, Jorge Luis, 1998: *Prólogos con un prólogo de prólogos*, Madrid: Alianza.
- BRUGUERA, Jordi (ed.), 1991: *Llibre dels fets del rei En Jaume*. Text i glossari, Barcelona: Barcino (ENC B, 11).
- DELCORNO, Carlo, 2009: «Il 'parlato' dei predicatori, «*Quasi quidam cantus*». *Studi sulla predicazione medievale*, Florència: Leo S. Olschki, 43–84.
- ELLMANN, Richard, 1991: *James Joyce*, Barcelona: Anagrama.
- LABOV, William & Joshua WALETZKY, 1967: «Narrative analysis», *Essays on the verbal and visual arts*, ed. J. Helm, Seattle: Univ. of Washington, 12–44.
- LLOVET, Jordi, 2008: «De cròniques medievals», *El País* 31-1-2008 (Quadern, núm. 144, 5).
- PUJOL, Josep Maria (ed.), 1991: *Jaume I, Llibre dels fets*, Barcelona: Teide.
- PUJOL, Josep Maria (ed.), 1996: «The *Libre del rei En Jaume*: A matter of style», dins *Historical Literature in Medieval Iberia. Papers of the Medieval Research Seminar*, ed. A. Deyermond, Londres: Department of Hispanic Studies, QMWC, 35–65.
- PUJOL, Josep Maria, 2001: «¿Cultura eclesiàstica o competència retòrica? El llatí, la Bíblia i el rei En Jaume», *Estudis Romànics*, 23, 147–72.
- PUJOL, Josep Maria, 2002: «El mite de l'heroi a la casa de Barcelona: Guifred I el Pelós i Jaume I», dins *Mites i llegendes*, ed. M. Bargalló i J. Zaragoza, Valls: Cossetània-Univ. Rovira i Virgili, 113–33.
- PUJOL, Josep Maria, 2003a: «Composizione interattiva e code switching fra catalano e aragonese nel *Llibre del rei En Jaume*», *Le lingue del popolo. Contatto linguistico nella letteratura popolare del Mediterraneo occidentale*, ed. J. Armangué, Dolianova: Grafica del Parteolla, 147–64.
- PUJOL, Josep Maria, 2003b: «Jaume I, rex facetus: Notes de filologia humorística», *Estudis Romànics*, 25, 215–36.
- PUJOL, Josep Maria, 2008a: «Invitació a la lectura del *Llibre dels fets del rei En Jaume*», *El Llibre dels fets de Jaume el Conqueridor*, ed. A. i R. Vinas, Palma: Moll.
- PUJOL, Josep Maria, 2008b: «El programa narratiu del *Llibre del rei En Jaume*», dins *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*, ed. G. Colón i T. Martínez, Castelló-Barcelona: Fundació Germà Colón-PAM, 257–96.
- PUJOL, Josep Maria, 2010: «El rei En Jaume i Maria F: la construcció artística del relat oral interactiu», *El rei En Jaume en l'imaginari popular i en la literatura*, ed. C. Oriol i Emili Samper, Tarragona: URV-UIB, 11–31.
- PUJOL, Josep Maria, 2011: «Composició oral interactiva en el *Llibre dels feits*: el testimoni de la retòrica», dins *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, ed. M. T. Ferrer i Mallol, Barcelona: IEC, 1, 741–59.
- PUJOL, Josep Maria & Xavier RENEDO, 2013: «El *Llibre dels fets del rei Jaume I*», *Història de la literatura catalana. Volum I. Literatura medieval (I): Dels orígens al segle XIV*, dir. L. Badia, Barcelona: Enciclopèdia Catalana-Barcino- Ajuntament de Barcelona, 97–122.
- PUJOL, Josep Maria & Joan SOLÀ, 1995: *Ortotipografia. Manual de l'autor, l'autoeditor i el dissenyador gràfic*, Barcelona: Columna.
- RENEDO, Xavier et alii, 2008: *El Llibre dels fets digital (Manuscrits, conquestes i llibres digitals)*. Portal Recerca en Acció. <http://www.recercaenaccio.cat/agaur_reac/AppJava/ca/projecte/080731-el-llibre-dels-f.jsp>
- SOLDEVILA, Ferran, 1968: *Els primers temps de Jaume I*, Barcelona: IEC.
- SOLDEVILA, Ferran (ed.), 2007: *Les quatre grans cròniques. I. Llibre dels feits del rei En Jaume*. (Revisió filològica de Jordi Bruguera. Revisió històrica de M. T. Ferrer Mallol), Barcelona: IEC.
- STAPLES, Hugh B, 1971: «Beckett in the Wake», *James Joyce Quarterly*, 8.4, 421–24.
- VINAS, Agnès i Robert (ed.), 2007: *Le Livre des Faits de Jaume le Conquerant*, Perpinyà: Société Agricole Scientifique des Pyrénées-Orientales.
- VINAS, Agnès i Robert (ed.), 2008: *El Llibre dels fets de Jaume el Conqueridor*. Versió en català modern de J. M. Pujol, Palma: Moll.
- WITTLIN, Curt et alii (ed.), 1986–87: *Francesc Eiximenis, Dotzè llibre del Crestià*. Segona part (I-II), ed. C. Wittlin, A. Pacheco, J. Webster, J. M. Pujol, J. Fíguls, B. Joan i A. Bover, Girona: Col·legi Universitari.